

BRONIUS RAGUOTIS

KNYGNEŠYSTĖS PROBLEMOS VACLOVO BIRŽIŠKOS DARBUOSE

Vaclovą Biržišką, kaip lietuvių spaudos draudimo istoriką, plačiai apibūdina savo knygoje V. Žukas¹. V. Merkio veikalas „Knygnešių laikai“ istoriografijos apžvalgoje aprašomi ir V. Biržiškos darbai². Jais remiamasi ir kitose veikalų vietose.

Minėtosios knygos buvo atrama rašant šį straipsnį. Jame siekiama siauresnio ir konkretesnio tikslo – iš V. Biržiškos raštų spaudos draudimo temomis išskirti ir konspektiškai nubrėžti vieną kitą svarbesnę knygnešystės problemą.

Kai apie 1920–1921 m. pasirodė V. Biržiškos darbai iš spaudos draudimo laikų knygnešystės³, ši sritis buvo mokslo beveik nenagrinėta. Kai kurie jos laikotarpiai ir reiškiniai išvis dirvonavo. Šis tas apie draudžiamos lietuvių spaudos gabenimą bei platinimą buvo sukaupta pažymint spaudos atgavimo 10–ąją sukaktį⁴. 1914 m. bene pirmą kartą viešai per lietuvių spaudą raginta rinkti ir užrašyti knygnešių atsiminimus. 1920 m. Jungtinėse Amerikos Valstijose susikūrė draugija, rinkusi medžiagą apie knygnešystę, platinusi ir Lietuvoje pirmąją anketą knygnešiams⁵.

Nors knygnešystės medžiaga pradėta kaupti, pirmoji problema, su kuria susidūrė V. Biržiška ir kiti, buvo jos didelis stygius. „Didžiausi kliūtis, – rašė 1921 m. V. Biržiška, – trūkumas tinkamos medžiagos“⁶. Reikėjo jos ieškoti, lasioti iš visur, ypač caro įstaigų archyvų ir pan.

V. Biržiškos darbas knygnešystės srityje plėtojosi dviem kryptimis. Mokslininkas skelbė dokumentus, referavo įvairiuose archyvuose (Maskvos, Vilniaus, Kauno) apiktą medžiagą⁷. Kaip pažymėjo V. Žukas, lietuvių spaudos leidimo ir platinimo istorijai itin vertingos buvo V. Biržiškos parengtos 1926, 1928, 1930 m. publikacijos iš M. Jankaus laišku archyvo, jo knygų prekybos užrašai ir kt.⁸

Kita kryptis – V. Biržiškos darbai, nušvietę ir nagrinęję svarbius knygnešystės reiškinius, nubrėžę jos tyrinėjimo problemas ir kryptis. Daugelis jų paskelbta Lietuvos Respublikos laikotarpiu. Pasitraukęs į Vakarus ir gyvendamas Jungtinėse Ame-

¹ Žukas V. Lietuvių knygotyros bruožai. V., 1989. P. 116–119.

² Merkys V. Knygnešių laikai. 1864–1904. V., 1994. P. 14–20.

³ Biržiška V. Lietuvių Golgota // Mūsų žinynas. 1921. Nr. 2. P. 105–119; Vyskupo M. Valančiaus bylos // Mūsų senovė. 1921. Kn. 1. P. 6–21.

⁴ Jakštas A. Pirmutinės 10–ties metų spaudos atgavimo sukaktuvės. 1904–1914 // Draugija. 1914. T. 23. Nr. 89/90. P. 83–115.

⁵ Iš lietuvių knygnešystės ir periodikos istorijos (XIX a. II pusė – XX a. pradžia). V., 1994. P. 11–12.

⁶ Biržiška V. Vyskupo M. Valančiaus bylos // Mūsų senovė. 1921. Kn. 1. P. 6.

⁷ Biržiška V. „Lietuvių Motinėle“ (Slaptosios draugijos. 1883) // Ten pat. P. 63–64.

⁸ Žukas V. Lietuvių knygotyros bruožai. V., 1989. P. 117.

rikos Valstijose, V. Biržiška taip pat rašė tomis temomis. Dalis straipsnių sudėta rinkiniuose „Kovos metai dėl savosios spaudos“ ir „Praeities pabiros“⁹.

Knygnešystę V. Biržiška suvokė ir traktavo kaip tautinio atgimimo bei išsivadavimo judėjimo arba, jo žodžiais, „nelegalios kovos“ dalį, be to, ne pagrindinės reikšmės. 1929 m., kai apie knygnešystę ir knygnešius jau buvo išleisti P. Rusecko parengto „Knygnešio“ du tomiai, kitų leidinių, periodikos straipsnių, V. Biržiškai atrodė, kad toks dėmesys knygnešiams esąs net vienpusiškas. „Nelegalią kovą nušviesdami, – nurodė jis 1929 m., – ligi šiol labiausia susidomėjom knygnešiais, nors jie tos kovos neišsėmdavo, bet buvo kartais net nelabai žymūs tos kovos dalyviai“¹⁰.

Laikydamasis tokio požiūrio, V. Biržiška knygnešystę dažniausiai ir daugiausiai nagrinėjo ir aprašė plačiame spaudos draudimo kontekste. Knygnešystė ir knygnešiai, kaip atskira, savarakiška tema jo darbuose, beveik neegzistavo, ji visada sieta su kitais nacionalinio judėjimo reiškiniais ir įvykiais, tyrinėta kompleksiskai. Tokį principą iš esmės perėmė ir vėlesnieji tyrinėtojai, nors turime pastarųjų metų veikalų (V. Merkio), kurie lietuviškos spaudos gabenimą ir platinimą nagrinėja ir kaip atskirą specifinę reiškinį – sukurta tokios archyvinės medžiagos apie knygnešių ir knygų įkliuvimus, kurios negalėjo turėti V. Biržiška ir kiti to laiko knygnešystės tyrinėtojai¹¹.

Viena iš V. Biržiškos nagrinėtų problemų buvo knygnešystės sąjūdžio pradžia bei apskritai jos periodizavimas. Šie dalykai kelti jau 1921 m. straipsniuose. Mokslininkas išskyrė laikotarpį (maždaug nuo 1868–1869 m.) iki M. Valančiaus veiklos ir garsiosios 1870–1871 m. bylos, pabrėžtiniau sustojęs prie 1895 m. ribos, kai ir lietuvių nacionalinis išsivadavimo judėjimas, ir skyrium – knygnešystės persekiojimai įgijo kitą, iš dalies naują pobūdį¹². Gaudomi ir persekiojami ne tik pavieniai knygnešiai, bet rengiamos jų organizacijų, draugijų bylos, tarp jų V. Biržiškos paminėtos „Garšvių draugijos“ (1895 m.), „Sietyno“ (1897 m.), L. Vaineikio (1900 m.) ir kt.¹³ Šį skirstymą V. Biržiška siejo su knygnešystės sąjūdžio kintančiu pobūdžiu ir metodais. Jis teigė, jog knygnešystės pradžioje lietuvių spaudos gabenimas buvęs gaivališkas, stichiškas, neorganizuotas, daugiausia pavienių žmonių iniciatyva ir pastangomis, o savo pobūdžiu ne tautiškai politinis, o grynai tikiškinis aktas¹⁴. Organizacijos formą knygnešystei suteikęs M. Valančius, tačiau ir jo bei kitų (pvz., M. Sederavičiaus) akcijos, V. Biržiškos nuomone, buvusios pirmiausia religinio pobūdžio pasipriešinimas. Kaip argumentas tokiems teiginiams buvo tas, kad tuo laikotarpiu daugiausia platinata beveik tik religinė literatūra (malda knygos ir kt.).

Apibūdindamas vėlesnį knygnešystės laikotarpį (po 1895 m.), V. Biržiška 1954 m. išspausdintame straipsnyje „50 metų spaudos laimėjimo sukaktį minint“ pažymėjo,

⁹ Kovos metai dėl savosios spaudos. Chicago, 1957. 367 p.; *Biržiška V. Praeities pabiros*. Los Angeles, 1960. 312 p.

¹⁰ *Biržiška V. Spaudos draudimo klausimai // Kultūra*. 1929. Nr. 5. P. 250.

¹¹ *Žr. Merkys V. Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias. 1864–1904*. V., 1994. 580 p.

¹² *Biržiška V. Lietuvių Golgota // Mūsų žinynas*. 1921. Nr. 2. P. 105–119.

¹³ Ten pat.

¹⁴ *Biržiška V. Spaudos draudimo klausimai // Kultūra*. 1929. Nr. 6/7. P. 320.

joj paskutiniuoju spaudos draudimo dešimtmečiu knygnešių byloje „lietuviškos raidės vaidino jau antraeilį vaidmenį“¹⁵, kova prieš lietuviškas knygas įgijo atvirai politinį pobūdį. Knygnešių persekiotojai ir baudėjai jau daugiausia žiūrėjo nebe tiek į leidinio formą, kiek ypač į knygos ar laikraščio turinį. Todėl beveik nebebausta už „nekalto“ turinio lietuviškas knygas, bet ypač persekiotas lietuviškų laikraščių, kalendorių, politinės literatūros gabenimas ir platinimas¹⁶.

V. Biržiška daugiausia domėjosi slaptąja knygnešyste, nors aptarė ir legaliąsias jos formas: kai lietuvių spaudai platinti buvo pasitelkiami pasienio gyventojai, turėję nuolatinius leidimus sienai pereiti; kai laikraščiai buvo siuntinėjami uždaruose vokuose, siunčiant ne iš užsienio, o komerciniuose arba caro valdžios įstaigų oficialiuose vokuose su antspaudais, kai panaudota kai kurių Rusijos mokslo įstaigų ir asmenų teisė gauti lietuviškus leidinius¹⁷. Ši legalių pavidalų knygnešystė bene sunkiausiai konkretizuojama ir tikriausiai dėl to ji ir vėlesnių laikų darbuose aptariama daugiau fragmentiškai.

V. Biržiška ne kartą rašė ir knygnešių tema, tuo personalizuojamas knygnešystės sąjūdį. Knygnešys, – nurodė jis 1954 m., – „tokia profesija, kurią pažinojo tik vienintelė lietuvių tauta“¹⁸. Šiuo metu lietuvių istorikai (R. Vėbra) nurodo, kad toks reiškinys kaip knygnešystė buvo būdingas ir Turkijos sultonatų priespaudos pavergtiems albanams¹⁹.

Knygnešių veiklos ir pobūdžio klausimą V. Biržiška nagrinėjo keliais aspektais. Jį domino tos veiklos impulsai ir motyvai, kurių vedini knygnešiai ėmėsi „rizikingo ir pavojingo darbo“²⁰. Į knygnešio sąvoką mokslininkas dėjo kelias grupes žmonių, skirstydamas juos iš esmės į dvi kategorijas, besiskiriančias ir veiklos motyvais, ir jų gabenama bei platinama spauda.

Prasidedant knygnešystei, pirmuoju jos etapu knygnešiai buvę, V. Biržiškos terminu, „kontrabandanešiai“ – profesionalai, kuriems knyga buvo daugiau tarp kitko arba kaip viena iš gabenamų ir pelningų prekių²¹. Jie pernešdavę per sieną dažniausiai tik už mokesčių ir daugiausia gabenę maldaknyges ir kitą religinę literatūrą. Knygnešiai – kontrabandininkai ir smulkieji knygos prekybininkai – vadinti dar spekuliantais, o jiems priešpriešinami „idėjiniai knygnešiai“ (V. Biržiškos terminu)²². Pastarieji jau JAV rašytame straipsnyje (1954 m.) įvardijami „tikraisiais knygnešiais“²³, kurie pasirodę knygnešystės sąjūdyje vėliau nei knygnešiai kontrabandininkai.

¹⁵ Biržiška V. 50 metų spaudos laimėjimo sukaktį minint // Praeities pabiros. Los Angeles, 1960. P. 297.

¹⁶ Ten pat.

¹⁷ Ten pat.

¹⁸ Biržiška V. 40 metų lietuvių tautos karas su maskolių valdžia už savo knygas // Ten pat. P. 250.

¹⁹ Iš lietuvių knygnešystės ir periodikos istorijos (XIX a. II pusė – XX a. pradžia). V., 1994. P. 6.

²⁰ Biržiška V. 40 metų lietuvių tautos kovos su maskolių valdžia už savo knygas // Praeities pabiros. Los Angeles, 1960. P. 251.

²¹ Ten pat. P. 250.

²² Biržiška V. Spaudos draudimo klausimai // Kultūra. 1929. Nr. 5. P. 250.

²³ Biržiška V. 40 metų lietuvių tautos karas su maskolių valdžia už savo knygas // Praeities pabiros. Los Angeles, 1960. P. 250.

Dar 1929 m. V. Biržiška reiškė nepasitenkinimą, kad „visi knygnešiai mūsų suverčiami į krūvą, neatskiriant idėjinių nuo spekuliantų, kuriems knygų pardavinėjimas buvo tik pelno šaltinis [...], ir tuo būdu tik mažinam vaidmenį tikrai idėjinių kovotojų“²⁴.

V. Biržiškos terminais, „idėjiniai“ ar „tikrieji“ knygnešiai – tie, kurie, tyrinėtojo žodžiais, „ilgus metus tuo pačiu darbu besiversdami, iš knygų gabenimo ir platinimo ir patys išsilaikydavo ir kartais neblogai uždirbdavo, tačiau visiems jiems šis darbas buvo ir kartu ir grynai idėjiniu darbu – kova už savo tautos teises“²⁵. Jiems įsitraukus į knygnešystės sąjudį, sustiprėjo idėjiniai knygnešių veiklos motyvai.

Kiti V. Biržiškos laikotarpio knygnešystės istorikai (P. Ruseckas, J. Jablonskis, ypač Vaižgantas) paprastai taip kategoriškai neskirstė knygnešių į grynus prekybininkus ir idėjinius²⁶. Ir vieni, ir kiti dirbo rizikuodami, ir vieniems, ir kitiems lietuvių spaudos gabenimas ir platinimas dažniausiai buvo jų užsiėmimas ir duonos pelnymas. Knygnešystėje gyvavo idėjos ir pelno, pragyvenimo dermė. Praktiškai atskirti minėtųjų kategorijų knygnešius buvo beveik neįmanoma.

V. Biržiška kėlė ir aptarė dar vieną problemą, kurią įvardijo kaip „rusų ir vokiečių valdžios bendradarbiavimas lietuvių spaudos persekiojimo srityje“²⁷. 1929 m. straipsnyje „Spaudos draudimo klausimai“ jis pažymėjo, jog „mes taip pat ligi šio nesidomėjom ir savotiškais santykiais ir bendradarbiavimu spaudą persekiojant rusų ir vokiečių administracijoms“²⁸. Išskėlęs šią tuolaikinės lietuvių istoriografijos spragą, neabejotinai susijusią su knygnešyste, V. Biržiška nurodytą problemą kiek apibūdino ir konkretizavo atsitikimais su J. Šliūpu bei knygnešiais – M. Valančiaus byla su kun. A. Brundza, taip pat su leidėju ir knygų prekybininku P. Mikolainiu-Noveskiu, 1900 m. L. Vaineikio byla.

Straipsnyje konspektiškai aptartos kai kurios V. Biržiškos nagrinėtos ar nužymėtos spaudos draudimo laikų knygnešystės problemos ar jų tyrimų kryptys buvo tęstos, gilintos, papildytos nauja archyvų medžiaga ir koreguotos vėlesnių knygnešystės istorikų (A. Tylos, R. Vėbros bei kitų). Tarp veikalų pirmiausia pažymėtini V. Merkio darbai knygnešystės tematika²⁹. Šiuolaikinių istorikų tyrinėjimai, teikiantys daug nauja, faktologija, interpretacija, tyrimų struktūra ir problematika remiasi į V. Biržiškos nubrėžtas kryptis ir patirtį.

Žurnalistikos institutas

Įteikta 1995 m. vasario mėn.

²⁴ Biržiška V. Spaudos draudimo klausimai // Kultūra. 1929. Nr. 5. P. 250.

²⁵ Biržiška V. 40 metų lietuvių tautos karas su maskolijų valdžia už savo knygas // Praeities pabiros. Los Angeles, 1960. P. 251.

²⁶ Knygnešys. K., 1926. T. 1. P. 17–18.

²⁷ Biržiška V. Lietuvių Golgota // Mūsų žinynas. 1921. Nr. 2. P. 117.

²⁸ Biržiška V. Spaudos draudimo klausimai // Kultūra. 1929. Nr. 6/7. P. 320.

²⁹ Merkys V. Knygnešių laikai. 1864–1904. V., 1994. 419 p.; Merkys V. Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias. 1864–1904. V., 1994. 580 p.

PROBLEMS OF BOOK CARRYING IN THE WORKS OF VACLOVAS BIRŽIŠKA

S u m m a r y

The well-known bibliographer and historian of press Vaclovas Biržiška (1884–1956) has addressed the problems of books' and periodicals' distribution and their functioning in many of his works.

This researcher was particularly interested in transporting and distribution of Lithuanian books and periodicals during the abolition of Lithuanian publishing (1864–1904). Lithuanian publications in Latin script were abolished and persecuted by the authorities of the Russian empire. Therefore they were published abroad and secretly transported to Lithuania.

The author of the article analyses the issues of the publications' distribution in V. Biržiška's works. V. Biržiška has delivered much attention to the periodization of the book carrying, motivation of the activities of book traders and transporters, the co-operation of the Russian and German authorities in persecution of the persons distributing the abolished literature.

The issues that V. Biržiška had raised were further explored, developed and dealt with by the Lithuanian historians of later period.